

IRAQI
Academic Scientific Journals

العراقية
المجلات الأكاديمية العلمية

ISSN: 2663-9033 (Online) | ISSN: 2616-6224 (Print)

Journal of Language Studies

Contents available at: <https://jls.tu.edu.iq/index.php/JLS>

The Crisis of Jewish Identity and Cultural Coexistence in Daniel Lanzini's *Obsessions Emerging from the East*

Prof. Dr. Shaimaa Fadhil Hammoudy*

shaimaa.hammoudy@colang.uobaghdad.edu.iq

Hebrew Department, Collage of Languages, University of Baghdad, Baghdad, Iraq

Received: 28/03/2026, Accepted: 22/04/2026, Online Published: 30/06/2026

Abstract

Daniel Lanzini's play "Obsessions Emerging from the East" explores the crisis of Jewish identity in the face of cultural and social challenges. The play depicts the struggle of Jewish characters as they search for identity and confront the challenges they face in a multicultural society. Through an exploration of cultural coexistence, the play raises questions about identity, belonging, and the relationship between different cultures.

Keywords: Modern Hebrew Literature, Israeli Society, Jewish Identity, Cultural coexistence, Belonging

* **Corresponding Author:** Shaimaa Fadhil Hammoudy, **Email:** shaimaa.hammoudy@colang.uobaghdad.edu.iq

Affiliation: Baghdad University – Iraq.

© This is an open access article under the CC by licenses <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

أزمة الهوية اليهودية والتعايش الثقافي في مسرحية هواجس تظهر في الشرق لدانيائيل لنزيني

أ. د. شيماء فاضل حمودي

قسم اللغة العبرية، كلية اللغات، جامعة بغداد، بغداد، العراق

المستخلص

تتناول مسرحية "هواجس تظهر في الشرق" للاديب دانيائيل لنزيني أزمة الهوية اليهودية في ظل التحديات الثقافية والاجتماعية. تظهر المسرحية صراع الشخصيات اليهودية في البحث عن هوية ومواجهة التحديات التي تواجههم في مجتمع متنوع الثقافات. من خلال استكشاف التعايش الثقافي، تطرح المسرحية تساؤلات حول الهوية والانتماء والعلاقة بين الثقافات المختلفة. **الكلمات المفتاحية:** الادب العبري الحديث، المجتمع الاسرائيلي، الهوية اليهودية، التعايش الثقافي، الانتماء

משבר הזהות היהודית והדו-קיום התרבותי במחזה הזיות קמות במזרח של דניאל לנזיני

פרופ' ד"ר שימאא פאדל חמודי

המחלקה לעברית, הפקולטה לשפות, אוניברסיטת בגדאד, בגדאד, עיראק

תקציר:

המחזה " הזיות קמות במזרח " של הסופר דניאל לנזיני עוסק במשבר הזהות היהודית על רקע האתגרים התרבותיים והחברתיים. המחזה מציג את מאבקן של הדמויות היהודיות בחיפוש אחר זהות ובהתמודדות עם האתגרים העומדים בפניהן בחברה רב-תרבותית. באמצעות חקירת הדו-קיום התרבותי, המחזה מעלה שאלות בנוגע לזהות, שייכות והקשר בין תרבויות שונות.

מילות מפתח: ספרות עברית חדשה, חברה ישראלית, זהות יהודית, דו-קיום תרבותי, שייכות

הקדמה

יחסיהם של האשכנזים לעברם התאפיינו בשליליות ובשנאה; לכן החלו ליצור זהות חדשה בתוך הקהילה הישראלית החדשה שלהם, ואימצו תיאוריה של שנאה ונידוי של תרבות הגולה, היא אשר היא, ולכן שפטו את תרבות יהודי מרוקו ואת מורשתם מנקודת מבט זו, והחלו לשלול מהם את זהותם, מרצון או בכפייה. אך זהות חדשה זו ואורחות החיים החילוניים היו העתק מדויק של מה שהיה מקובל בתוך הקהילות האירופיות שמהן היגרו, ונמלטו מהלחצים שהופעלו עליהם, ובכך הם נוקטים כלפי יהודי מרוקו ויהודים ספרדים אחרים את השיטה אותה והגישה שסבלו ממנה, והכל תחת המסווה של פרויקט מודרניזציה של היהודי הספרדי, וניקוו מפרמיטיביות וברבריות. וכך הפכה ישראל למשהו הדומה לגטו הגדול, שבו נכפה על היהודי המרוקאי הספרדי לאמץ את דפוסי החיים שהיה רגיל לנהוג בהם היהודי הגטאי במזרח אירופה בתקופת ההשכלה: "עליו להיות יהודי ספרדי בביתו וישראלי חילוני מחוצה לו", שינוי והתפתחות של אמירתו של יהודה ליב גורדון, וכך נוצר אצל רוב יהודי מרוקו ויהודים ספרדים אחרים קומפלקס פיצול וזהות כפולה. כאילו היה על היהודי המרוקאי לעבור את כל השלבים שעבר היהודי הגייטי, כדי לקבל תעודת זהות ולהזדהות עם הדמות הישראלית הספארית; ואז תיפתח בפניו ההזדמנות המזהירה להיכנס לארץ החלומות הישראלית.

מטרת המחקר:

מחקר זה נועד לבחון כיצד מיוצגת משבר הזהות היהודית במחזה "הזיות המופיעות במזרח" וכיצד מתמודדות הדמויות עם האתגרים התרבותיים והחברתיים. כמו כן, הוא נועד לנתח את תפקידו של הדו-קיום התרבותי בעיצוב הזהות היהודית.

המתודולוגיה של המחקר :

בחרנו בשיטה האנליטית ללימוד המחזה, תוך התמקדות בניתוח הדמויות, הדיאלוגים והסמלים התרבותיים. כמו כן, ייעשה שימוש בתיאוריות תרבותיות וחברתיות כדי להבין את משבר הזהות היהודית והדו-קיום התרבותי. ממחקר זה עולה כי המחזה "הזיות המופיעות במזרח" מציג תובנה מעמיקה על משבר הזהות היהודית והדו-קיום התרבותי, ומעורר שאלות חשובות בנוגע לזהות ושייכות.

1 – זיות קמות במזרח" מאת דניאל לניזני:

המחזה בנוי מאחת עשרה מערכות, שקדמה להן פתיחה ארוכה. עם הרמת המסך, ועל רקע מוזיקה מזרחית רגועה, "זאיש" מחלק חתיכות של ממתקים מזרחיים טעי **המחזה** "המים לנוכחים באולם התיאטרון, תוך שהוא מברך אותם ומביע את ברכותיו בערבית. בינתיים מכריז העובד ומנהל מקהלת הזמרים לסירוגין בפני הקהל כי על הצופים ממוצא מרוקאי למסור את הסכינים שברשותם למחסן, והקהל נדרש לנקוט זהירות, שכן קבוצת רוכלים השייכים לכת פרימיטיבית התגנבה לאולם התיאטרון ומחלקת ממתקים שמקורם מפוקפק, והנהלת התיאטרון אינה אחראית לכל נזק שייגרם לאיש מהקהל כתוצאה מאכילת ממתקים אלה. וברחבי התיאטרון נשמע קול רם קול שמרצה על המונח "פרימיטיבי" ומסביר את משמעותו בעיני חוקרי הסוציולוגיה ואת ההבדל בינו לבין המונחים "ברברי" ו"מתורבת". ולאחר הקדמת המערכה הראשונה, ובה מופיע "זאיש" על הבמה לבוש בג'לביה ובסנדלים מרוקאים, ועל ראשו הטרבוש המרוקאי המפורסם, והוא מתקדם לעבר הפקיד השואל אותו על פרטיו האישיים (שמו, שם משפחתו ומדינת מוצאו, ואז מפנה אותו אל פקידת הרווחה כדי שתברר עמו כמה פרטים הקשורים להגשת בקשתו לקבלת קצבה סוציאלית. אך כדי שיוכל לממש את כל זכויותיו בתוך החברה הזו, עליו להיות זהה להם בכל ההיבטים הקשורים לזהות התרבותית, בין אם מדובר במאפיינים חיצוניים ובין אם במאפיינים פנימיים.

הצעד הראשון לשבירת המחסומים בינו לבין החברה הזו מתחיל בכך שמאלצים אותו לשנות את שמו מ"זאיש" ל"זוהר", פעם בשכנוע ופעם בלחץ. ולאחר שנכנע ללחצים אלה והסכים לקבל את השם החדש, מתחיל הצעד השני לשינוי זהותו התרבותית החיצונית, בכך שמאלצים אותו ללבוש בגדים אירופיים מודרניים (חליפה ועניבה) במקום הבגדים המזרחיים המסורתיים (ג'לבה, טרבוש וסנדלים). ראה : (לניזני, 1986, עמ' 17)

ולאחר שהושלם תהליך שינוי המאפיינים החיצוניים (השם והלבוש המייחדים את זהותו התרבותית של "זאיש", מתחיל השלב השני בשינוי מאפייניו הפנימיים והרוחניים, והצעד הראשון בכיוון זה מתחיל בניסיון לנתק את כל הקשרים המושכים אותו אל העבר, ולהפשיט אותו מסביבתו שבה גדל ויורש ממנה את כל מרכיבי תרבותו. ומאחר שהאם מהווה את המודל האידיאלי לעולמו הישן, עם כל המנהגים, המסורות והזיכרונות שהיא נושאת עמה, היה הכרחי לחסל

את הקשר הרגשי והנוסטלגי הזה על ידי אילוף הבן לדקור את קבר אמו שזה עתה נפטרה. (جلادي، 1998، صفحة

45)

ואז מתחיל הצעד השני והאחרון, והוא עיוות כל הזיכרונות היפים על מולדתו הראשונה "מרוקן" על ידי הצגת כל ההיבטים השליליים והמזעזעים של מציאות חייהם של היהודים בתוך "המלאח": מלבד הריחות המצחנים והמצחינים העולים ממנו, עולים ממנו גם ריחות של השפלה, רדיפה וסבל, שלפי הסיפור היהודים סובלים מהם בתוך החברה המרוקאית. יהודי מרוקן מוצגים בתוך "המלאח" כמי שחסרים להם המינימום התרבותי, חיים מקבצנות ומבקשים את לחמם, או במילים אחרות, חסרים להם המינימום של כבוד אנושי, וזאת בנוסף להשפלה, לדיכוי ולבורות שחוו הנשים היהודיות.

בתמונה מבישה זו, הקוראת לבוז לעבר הכואב הזה, מסתיימות צעדי השינוי של זאיש כדי שיוכל להסתגל לחברה החדשה הזו, והסצנה האחרונה לפני ירידת המסך דומה לסצנה הראשונה במחזה: הנה הפקיד חוזר ושואל את זאיש את אותה השאלה: "מה שמך ושם משפחתך?", וכאן, לאחר השאלה הזו ולפני ש"זאיש" מספיק לענות, יורד המסך.

(غدير، 1988، صفحة 114)

פרק שני: משבר הזהות והכפייה התרבותית במחזה "הזיות קמות במזרח"

דניאל לניזיני מבטא במחזה זה את משבר הזהות ואת הניסיון לטשטש את קווי המתאר של הזהות היהודית המזרחית על ידי הטלת דפוסים תרבותיים וחברתיים מערביים על יהודי מרוקן כאמצעי לשילובם בתוך החברה הישראלית (Shaked, 1993, p. 103)

הרעיון המרכזי במחזה הוא העיסוק בבעיית הזהות, באמצעות העימות בין תרבויות המזרח והמערב, לא במטרה להציע פתרונות ותשובות לבעיה זו, אלא כניסיון להציג את העובדות ללא כל הטיה. כתוצאה מכך, פנה המחבר להציג תמונות של המציאות בשכונת היהודים במרוקן "אל-מלח" ודפוסי ההתמודדות עם החלק המסתורי הזה בחיי הקהילה. לשם כך, לא רצה המחבר להציג את הזהות היהודית המזרחית באמצעות הצגתה בתמונות מעודנות (כגון, ראו: גם לנו יש

תרבות יפה ועשירה), אלא דווקא דרך הכאב והסבל (לניזיני, 1986, עמ' 18)

מכיוון שהחברה הישראלית היא חברת מהגרים, היה זה בלתי נמנע, מטבע הדברים, שיתרחש עימות בין תרבויות הקבוצות המהגרות אליה. המפגש בין התרבות היהודית המזרחית לבין התרבות המערבית השלטת בתוך החברה הישראלית היה אחד המאפיינים הבולטים של "עימות תרבותי" זה, שגרם למשבר זהות תרבותית חריף בקרב היהודים הספרדים. ניתן לראות כי המחזה מתמקד בהארת בעיית הזהות, אך הוא מטפל בה מנקודת מבט אנושית ואין לו כל קשר להיבט הפוליטי של הבעיה (לניזיני, 1986, עמ' 19)

ראשית: המציאות התרבותית של החברה הישראלית

המחזאי דניאל לטזיני ניסה להזין את המחזה בכמה מאפיינים בולטים של עמדת החברה הישראלית "האשכנזית" כלפי יהודי מרוקו כמודל ליהודי ספרד בכללותם:

(א) **חברה המפלה לרעה את יהודי מרוקו**

הפקיד וראש המקהלה, לסירוגין, יודיעו הודעות שונות לקהל כמו "מחזיקי הסכינים בקרב הצופים המרוקנים מתבקשים להפקידם במלחחה. תודה." או עוד: "מספר רוכלים מעדה פרימיטיבית הסתננו לאולם ומחלקים דברי מתיקה מפוקפקים, אין ההנהלה אחראית על כל נזק שייגרם לאיש (לניזיני, 1986, עמ' 21)

אזהרה זו האחרונה באה בזמן ש"זאיש" חילק חתיכות ממתקים לקהל הנוכחים, דבר המשקף את העובדה שהחברה הישראלית רואה בכת יהודית-מרוקאית זו קבוצת פושעים. ליהודי מרוקו דבק הכינוי "מרוקו סכין", כלומר "מרוקאית פושע", וזאת כתוצאה משיעורם הגבוה של הפושעים והעבריינים מקרב בני קהילה זו. כמו כן, החברה הישראלית רואה בהם קבוצה של רוכלים מקצועיים העוסקים בהונאה ובקבצנות, וזו תפיסה גזענית המנסה לפגוע במעמדם של יהודי מרוקו, ולהאשים את החברה המרוקאית שבה גדלו, בטענה כי הם רכשו את כל התכונות השליליות הללו מהחברה המוסלמית שבה חיו. (שטאל, 1984, עמ' 125) אך הדבר נובע בראש ובראשונה משיעור האבטלה הגבוה בקרב צאצאי יהודי מרוקו בישראל, מה שדחף חלק מהם לפנות לגניבה ולפשע כדי שיוכלו להתפרנס. ראה: (حمودي, 2007, עמ' 22)

ניסיונות אלה מצד החברה הישראלית נועדו להדביק ביהודי מרוקו את כל מה שהוא אכזרי, ברברי ופרימיטיבי, ולבסס בתוכם תחושת נחיתות, כאילו הם נמצאים בדרגה הנמוכה ביותר של התרבות, מה שמוביל בתורו לדחיית זהותם

התרבותית ולשנאה כלפיה, ולהתנערות מכל קשר המושך אותם לעבר זה, או במילים אחרות, לדחיפתם לשנאה עצמית. (حسن، 1988، صفحة 56)

ב- שליטת התרבות האשכנזית

תרבות היהודים האשכנזים כופה את מרכיביה ותכונותיה על כל תחומי הפעילות התרבותית בתוך החברה הישראלית, ובכך אינה מאפשרת לאף גורם תרבותי אחר לחדור לתוך חברה זו. אנו רואים כי יש מאות ספרי ביקורת ספרותית ומאמרים ביקורתיים המוקדשים לסופרים האשכנזים הישראלים, הבוחנים ומנתחים את יצירותיהם הספרותיות, ללא קשר לרמת היצירתיות האמנותית בהן; ולכן קל לסופרים אלה לזכות בתהילה רחבה אפילו בקרב הציבור הרחב ואלה שאינם מתעניינים בספרות, משום שהם מופיעים מדי יום בכל אמצעי התקשורת החזותית, השמיעתית והכתובה. לכן היה זה טבעי ש"זייש" יכיר את אחד הסופרים האשכנזים הישראלים הללו מבלי שקרא דבר מה שראוי לציון מאתו:

"דליה: ...האם אתה יודע שאבי הוא חיים נורי?"

זייש: חיים נורי... חיים נורי, המשורר... נכון?

דליה: כן. את מכירה את השירים שלו?

זיש: שמעתי עליו, הוא מפורסם כאן, אבל לא קראתי אותו" (לניזיני, 1986, עמ' 18)

וכך, מאז המפגש הראשון שלה עם היהודים הספרדים, מנסה הממסד הציוני למחוק את הזהות המזרח-תיכונית של יהודים אלה – למשל, על ידי דחיקת ההיסטוריה שלהם לתוכניות הלימודים והתעלמות התקשורת מהיצירה התרבותית של הספרדים ומפעילותם הפוליטית (שוחט, 1999, עמ' 167)

ג- בורות לגבי תרבות יהודי מרוקו

אם קיימת התעלמות מתרבויות אחרות בתוך החברה הישראלית, והדגשת התרבות הייחודית ליהודי אשכנז בלבד, הרי שהדבר הוביל ליצירת סוג של בורות לגבי אותן תרבויות ביניהן תרבות יהודי מרוקו ... זיש: ... בבקשה, זיש, בבקשה.

בשמיים נדירים ונשכחים

מרגיע את הפצעים הפתוחים

והקולות מהדהדים בלבי

כל מילה תדהד בקולי.

בבקשה, זיש...

העובד: (קוטע) תפסיק עם זה!! תופס את זרועו ויוצא איתו. המקהלה חוזרת על השורות:

"התרבויות הפרימיטיביות של ימינו..." (לניזיני, 1986, עמ' 21)

בורות זו הובילה ליצירת סוג של חוסר כבוד ולעג כלפי תרבותם של אחרים, ומכאן שהיא מתוארת כפרימיטיבית ונחשלת. בורות זו בולטת במקום אחר, כאשר הפקיד, כנציג השלטון האשכנזי, מחליט לשנות את השם "זאיש", אשר עבור זאיש מהווה את המאפיין החיצוני המייצג את זהותו התרבותית, וויתור עליו פירושו ויתור על זהותו, אך כל זאת אינו ידוע לרשויות:

"המקהלה... כל העמים הפרימיטיביים מאמינים כי השם אינו ציון חיצוני ומקרי בלבד וכי קיים קשר בינו לבין נשמתו של האדם הנושא אותו.

מי שיודע את שמו של אדם יכול להשתמש בו לפעולות מאגיות מזיקות, ומי שמוחק את השם מסכן את חייו של האדם; את השמות אין בוחרים באורח מקרי (לניזיני, 1986, עמ' 12)

שנית: דפוס של מדיניות של בורות וכפייה תרבותית

הרשויות הישראליות נוקטות במדיניות של דיכוי תרבותי כלפי יהודי "המדינות המוסלמיות": לא רק בתכניות הלימודים, אלא בכל תחומי החיים; כגון: רדיו, טלוויזיה, ספרות, תיאטרון... וכו'. אמצעי תקשורת אלה מציגים את יהודי "המדינות המוסלמיות" כ"פרימיטיביים", חסרי כל מאפיינים תרבותיים מלבד המורשת העממית, ומנסים לטשטש את זהותם הערבית-אסלאמית (جلادي, 1998, صفحة 56) במטרה לכפות את התרבות האשכנזית בעלת האופי המערבי, כדי לנתק את היהודים מהמורשת המזרחית, ולדחוף את היהודים הספרדים בכוח לעבר מסלול המודרניות, בדומה למה שעשו היהודים בתקופת ההשכלה, כאשר פנו לחקות את הסגנון האירופי-מערבי וויתרו על האופי היהודי השקוע בדת ובבידוד, משום שהוא מזכיר להם את דמותו של היהודי האומלל והמושפל בגטאות הצפופות.

פרויקט המודרניזציה של יהודי המזרח התיכון לבש צורות רבות, כגון: הפרדת משפחות והשפלת המנהיגים המסורתיים, פיזור הקהילות, בידוד בדור, ומחיקת ההיסטוריה, החינוך והתקשורת של היהודים הערבים והספראדים, תרבותם וזהותם (שוחט, 1999, עמ' 121)

המוסדות הישראליים התייחסו אליהם כאל אנשים המגיעים מחברות פרימיטיביות ונחשלות, ולכן היה צורך להוציא אותם ממצבם הפרימיטיבי של עוני, בורות ואמונות טפלות, ולהכניס אותם לחברה מערבית מודרנית המתאפיינת בסובלנות, דמוקרטיה וערכים אנושיים נעלים. אך תהליך המודרניזציה הזה הוא ביטוי מרוכך לניתוק מרקמת התרבות הספרדית.

הרצון הבלתי רגיל של רוב האשכנזים לשכוח את עברם ולהיפטר ממנו הוא שהוביל, מצד אחד, לדחייתם את היהודים הספרדים, ומצד שני, לסטייה מסוכנת ממסורותיהם האותנטיות ותרבותם העתיקה. רוב הניתוחים הפסיכולוגיים שנכתבו בידי יהודים מסכימים כמעט פה אחד כי היהודים האשכנזים עדיין מתביישים, במודע או שלא במודע, בעברם, וכדי לשכנע את עצמם כי הם משתייכים כעת לגזע הלבן, הם נשלטים על ידי צורך דחוף להפגין בוז כלפי קבוצות שדעותיהן ומנהגיהן דומים לאלה של אבותיהם. מכאן נובעת נטייה בלתי נשלטת לזלזל הן ביהודים הספרדים והן בערבים, כדי לרצות את גאווה (الشامي، 1986، صفحة 98)

מתוך דאגתם להטביע על החברה את חותמה של התרבות המערבית החילונית, היה הכרחי לעצב מחדש את האישיות הספרדית, ובתוכה את יהודי מרוקו. תהליך הכפייה התרבותית ושינוי הזהות התרבותית הייחודית ליהודי מרוקו (זאיש) התרחש בשני שלבים: א) שינוי המאפיינים החיצוניים והפיזיים של הזהות בעלת המאפיינים המזרחיים; ב) שינוי המאפיינים הפנימיים והרוחניים של הזהות בעלת המאפיינים המזרחיים.

כך, כדי שהחברה הישראלית תקלוט את המהגרים הספרדים, נדרשה מהם קבלת הקונצנזוס הקיים בחברה הקולטת וויתור על המסורות הקודמות לטובת החברה המודרנית. בעוד מהמהגרים האירופאים נדרשה רק התמזגות, מהמהגרים מאפריקה ומאסיה נדרשה התמזגות והתחדשות. במסגרת שיח זה נדרשו היהודים המזרחיים לעבור תהליך של התנתקות חברתית – כלומר מחיקת זהותם התרבותית, ולאחר מכן עיצוב מחדש של החברה המייצגת את אורח החיים הישראלי (שוחט, 1999، صفحة 76)

אך לפני שנצלול לתהליך השינוי, עלינו תחילה להכיר את מצבו של "זאיש" לפני התרחשותו ואת מאפייניו, כדי שיהיה קל להבחין בשינוי המתרחש בו. להלן כמה ממאפייניו הבולטים של "זאיש":

1 - האופי המזרחי היה בולט מאוד ב"זאיש", לבושו היה מזרחי מובהק, והתנהגותו עם כניסתו לבמה הושפעה ממנהגים ערביים כגון נדיבות, עליצות וקבלת פנים חמה לקהל

" זייש יחלק סוכריות ומאפה מזרחי תוך ברכות בערבית... לבוש "גלבייה". "בבושים" לרגליו. תרבוש לראשו (לניזיני, 1986, עמ' 22)

2 - אהבתו העזה לעצמו ולזהותו, גאוותו במולדתו ובשורשיו המרוקאים, והתרברבותו בכך:

"זייש... אני זייש, מן אלמגרב אני זייש ליהוד..."

...אנא זייש (לניזיני, 1986, עמ' 22)

כך, זאיש היה גאה במוצאו וגאה בזהותו. ואין כל ספק כי בהצהרתו על שורשיו רצה להודיע לכולם כי אינו מתבייש בהם ואינו מתנער מהם, אלא להפך, הוא מצהיר על דבקו בהם.

א) שינוי המאפיינים החיצוניים והפיזיים של הזהות בעלת המאפיינים המזרחיים

מהמאפיינים החיצוניים הבולטים ביותר של כל זהות הם השם והלבוש, ומכאן החלו הצעדים הראשונים לשינוי זהותו של זאיש, כאשר הוטל עליו שם חדש ובגדים שונים שאינם מתאימים לו, כדי שיהיה דומה לאנשים בחברה זו ויהיה לו קל להשתלב בתוכה.

1 - שינוי השם

המקרא מתייחסת במספר מקומות למנהג שינוי השמות, כאשר השם "אפרם" שונה ל"אברהם" (בראשית 5:17) ואשתו "סארי" ל"שרה" (בראשית 17:15), (ויעקב ל"ישראל" (בראשית 35:10). תהליך שינוי זה נקשר בתרבות היהודית הקדומה לחידוש הברית של האל עם האבות, בהעניקו להם את הארץ וברכת הזרע כברית נצחית להם ולצאצאיהם. (الشامي، القوى الدينية في اسرائيل، 1994، صفحة 34) התנועה הציונית הלכה בדרך זו והחלה לשנות את שמותיהם של המהגרים לפלשתינה ולהעניק להם שמות בעלי צליל ומקור עברי אותנטי, במקום שמותיהם הגלותיים שהזכירו להם את הגלות ואת חיי הגטו, בניסיון לחדש את רעיון הברית. מנהיגי התנועה הציונית נכנעו לעיקרון זה, וכך הפך דוד

גרין לדוד בן-גוריון, משה שרטוק למשה שרת, לוי שקולניק ללוי אשכול, ויצחק שמשלבץ ליצחק בן-צבי. ולכן נאלצו מהגרי מרוקו לעבור שלב שינוי זה, מרצונם או שלא מרצונם, שם הפך "זאיש לזוהר", ו"ארמנד" ל"בר ג'יורה", ו"איזק" ל"יצחק" ו"יעיש" ל"ירו" כאמצעי ליצירת חברה עברית חדשה על אדמת פלסטין שאין לה כל קשר לעבר היהודי בגולה:

פקיד: זוהר!

זייש: זייש, אני זייש!

פקיד: שם זה שום דבר. שם זה לא ערך, שם זה כמו אוויר! זוהר! ... אתה נולד בלי שם, והם נותנים לך שם, ויכלו לקרוא לך בכל שם אחר. במקרה, נתנו לך צירוף כזה של אותיות, חסר משמעות, בעל צללים סתומים, ואתה נדבקת בו כי התרגלת אליו, אך זהו חפיץ חסר ערך, זוהר!

זייש: זייש, קוראים לי...

פקיד: זוהר, כמו טוהר, קיבלת שם ולא זהות. זהותך אינה במילה אלא בטוב שהיא יודעת להעניק לנפשך, השם הוא רק מוסכמה חברתית, השם הוא מה שאבא ואמא רוצים שתקבל בהמלצת הדודה או הסבתא, שמך אינו מגדיר אותך, הוא חושף את הכוונות או היומרות של הוריד וקרוביך, ובמקרה שלך שמך מציג בפנינו את חוסר הטעם והבורות שלהם, על-כן ניתנת לך הזדמנות לשנות את מצבך ולבחור באור הנאור של הזוהר והטוהר, שמך הוא זוהר!" (לניזיני, 1986, עמ' 19)

שיחה זו בין הפקיד ל"זאיש" משקפת את מידת ההתנשאות והגאווה המעורבות ברוח של שליטה גסה כלפי יהודי מרוקו, בנוסף ללעג ולסרקזם כלפי העקרונות והמוסכמות של החברה שבה גדל "זאיש". הפקיד ממשיך להתווכח עם זאיש עד שהוא מצליח לכפות עליו את השם החדש:

פקיד: ...ומי הכניס לך לראש שהמילה זהות קשורה למילה שם? למה דווקא זהות? למה דווקא שם? שם זהות או זהות השם? מה קודם למה? השם לזהות, זהות לשם? מי קבע שיש קשר בין השניים. עזוב את זה וקבל את שמך האמיתי, זה שיעניק לך תעודת מעבר אל עולמנו, זה שיתן לך את צבע ההסוואה שאתה זקוק לו כדי

להיטמע בתוכנו, כי כאן, השם הוא ביטחונך, הוא החוליה הקושרת אותך אל השרשרת האנושית, אתה זוהר

ודי!

זייש: זייש

פקיד: זוהר, זוהר זוהר, זוהר... לא מפסיק לומר את השם...

זייש: זייש, זוהר, זוהר, זייש, זוהר, זוהר זוהר, זוהר זו הר...

פקיד: יופי תמשיך, עוד, זו הר זו הר!

זייש: זו הר, זיהר, זוהר (חוזר על השם, עתה ללא הפסק (לניזיני, 1986, עמ' 23)

העובד מתכוון כאן להטעות את זאיש, על ידי כך שהוא משכנע אותו ששינוי השם יאפשר לו להתמזג בקהילה הזו,

אך ויתור זה אינו סוף הדרך, אלא רק ההתחלה

"פקיד: ...זוהר! ברגע זה, אתה עומד לחצות את הגבול שמפריד בין

עולמנו לעולמך. זהו צעד ראשון חשוב, אך אין ספק כי תידרש לפסוע צעדים נוספים אל עבר בניית עולמך

החדש, אזי תגלה כי האור השמימי חזק יותר אצלנו)" (לניזיני, 1986, עמ' 23)

2 – שינוי הלבוש

פקיד:...הסירי לו את הבגד.

אישה: (מפשיטה מעליו את הגלימה) "אני מפשיטה אותך מבגד זה ומשחררת את גופך מחבלי הגלות. עתה

מצווה עליך להשליך מאחוריך את זכרונותיך הכואבים. עליך להתמקד בעתיד ובבחירתך הצודקת בקידמה

האנושית)" (לניזיני, 1986, עמ' 24)

ובמקום הבגדים המזרחיים הללו, אילץ זאיש אותו ללבוש בגדים מודרניים מלאים (חולצה, מכנסיים, ז'קט ועניבה).

כאן מסתיים השלב הראשון של השינוי החומרי, כדי לעבור לשלב הקשה והחשוב יותר, שהוא שלב השינוי הרוחני.

ב) שינוי התכונות הרוחניות הפנימיות של הזהות בעלת המאפיינים המזרחיים

שלב זה מתאפיין כקשה וכואב ביותר לנפשו של "זאיש", והוא כולל שני שלבים: הראשון, דחיפתו לדקור את קבר

אמו שזה עתה נפטרה, והשני, עיוות כל זיכרונותיו היפים ממולדתו המקורית, מרוקן.

1 - ניתוק משורשיו הרוחניים

שלב זה נועד לנתק את כל קשרי הקשר הרגשי והנפשי המקשרים את "זאיש" לעולם המזרחי ולשחררו מכל שרידי העבר. והדרך היחידה להשיג מטרה זו היא לאלץ את "זייש" לדקור את קבר אמו, ואת כל מה שהאם מייצגת בחייו של זייש, שכן היא סמל לכל המורשת התרבותית של מנהגים, מסורות ואמונות ש"זייש" רכש מחברתו המזרחית, והיא סמל לעבר היפה והנוסטלגי

"ראש המקלהלה: זוהר, המכונה זייש, זה עתה צעדת פסיעה אחת לקראת המיזוג הסופי. חתום בסכין זו על קברה הטרי של אמך זכרונה לברכה, ותנתק את חבל הטבור הקשור לעבר. עת לכרות ברית עם עתידך. הקץ למנהגים השטניים, הקץ למאגיה השחורה. לריחות המחניקים...די לחלומות, די לזיכרונות, גרש מנפשך את השד הברברי, עקור אותו, הפל אותו, רמוס אותו, השמד אותו, דקור אותו!!!

המקלהלה: פה אחד) דקור אותו !! דקור אותו!!!

זייש: (בצעקה חדה קוטע את אוהם, הוא מרים את ידיו, עם הסכין מונף אל-על) האאאא!!!

(כולם קופאים, זייש מוריד בחזרה את ידיו לאט, ובעוצמה מינורית אומר: (אני לא משחק יותר) זורק את הסכין ארצה בתנועה עייפה) (לניזיני, 1986, עמ' 23)

היה קשה ל"זאיש" לנתק במו ידיו את כל הקשרים שקשרו אותו לעבר, אך הוא ויתר בעבר ועכשיו עליו להמשיך בדרך זו מרצונו או שלא מרצונו, שכן הם לא יאפשרו לו לסגת

"פקיד:...זוהר, חייבים להמשיך.

זייש: לא משחק יותר. שמי הוא זייש.

פקיד: זוהר...

זייש: זייש!

פקיד: זוהר, תפסיק עם ההתנהגות הגלוחית הזאת.

זייש: לא משחק יותר.

פקיד: זוהר, אל תאלץ אותנו להפעיל כוח!... הרם את הסכין שזרקת...

זייש: תעזוב אותי!

פקיד: (אל ראש המקהלה, בכניעה) טפלו בו.

ראש המקהלה: תתפסו אותו! (כל שחקני המקהלה אווזים בו ומשכיבים אותו ליד קבר אמו. ראש המקהלה לוקח את הסכין ותוחב אותו לידו של זייש. כל האוזים מרימים את ידו עם הסכין ובכוח דוקרים את אדמת הקבר (לניזני, 1986, עמ' 24)

למרות האלימות והאכזריות הטמונות בצעד זה, הוא לא היה הצעד האחרון, שכן שלב השינוי עוד לא הושלם, ותהליך ניתוקו של "זאיש" מעולמו הישן ומזהותו המזרחית עדיין חסר צעד נוסף.

2 – עיוות דמות גן עדן

זיכרונות גן עדן, המלטפים את דמיונם של סופרים ישראליים רבים, ובמיוחד אלה ממוצא יהודי-מזרחי, הם אותם זיכרונות יפים הנחקקים במוחם על מולדתם המקורית. כאשר הם חשים במרירות ובקשיחות המציאות הכואבת בתוך החברה הישראלית, הם בורחים אל תוך זיכרונות יפים אלה, המשמשים להם מקלט ונחמה לצערם. ולמרות שהן כוללות תמונות שליליות רבות, הם אינם מתייחסים אליהן ואינם מתעניינים בהן. בין הסופרים הישראלים הספרדים הבולטים שהביעו את געגועיהם למולדתם המקורית:

"אמנון שמוש" ברומן מישל עזרא ספרא ובניו, 1978, ויצחק גורמיזאנו גורין ברומן "קיץ אלכסנדרני" 1978, ושמעון בלאס בקובץ סיפוריו – "בעיר התחונה" 1979, וסמי מיכאל ברומן "חופן של ערפל" 1979, וגם ברומן "ויקטוריה" 1993, ו"אלי עאמר" בשני הרומנים שלו "תרנגול כפרות" 1984 ו-"מפריח היונים" 1993. ביצירות אלה בא לידי ביטוי מפורש הגעגועים של רוב הסופרים הישראלים ממוצא יהודי-מזרחי לעבר (העיראקי אצל מיכאל, הסורי אצל שמוש והמצרי אצל גורמיזאנו אותו עבר שתואר כגן עדן האבוד לעומת הארץ המובטחת (حمودي، الحنين إلى ارض الرافدين في روايات العراقيين اليهود في المهجر، 2019، صفحة 300)

ובמחזה "הזיות קמות במזרח", הנהיגו הקבוצות השולטות בחברה הישראלית לנתק את דרך השיבה של "זאיש" ודומיו, וזאת באמצעות זיוף ברור ועיוות מכוון של זיכרונותיו היפים מגן עדן, והדגשת החסרונות והפגמים שבו, והבלטת נקודות שחורות אלו בהיקף גדול מהיקפן הטבעי.

ומנקודת מוצא זו, מתחילות להתגלגל תמונות קודרות ביותר מתוך "המלח" המרוקאי, תמונות רוויות בכל צורות ההשפלה, העוול והרדיפה שסבלו היהודים במרוקו לאורך הדורות

"נסיכה...הנה המלאח הרקוב שסירחוננו מגיע עד לחלוני בארמון. יהודים חצופים ! הפסיקו לחרחר! אני שומעת

את עבודת הנחיריים שלכם המתאמצים לשאוף את הבושם המשכר שנודף מגופי (לניזיני, 1986, עמ' 24)

תמונות של עוול ודיכוי מתחלפות, וממחישות את מידת השוד, הביזה וההרס ש"המלח" חווה בידי הערבים או בידי השבטים הברברים המתוארים כ"פראיים":

"כל הברברים מהאזור וממקומות אחרים קשרו להתנפל על המלאח, לגנוב, להרוס" (לניזיני, 1986, עמ' 24)

בהקשר זה יש לציין גם כי היהודים במרוקו לא נחסכו מעינויים ודיכוי מצד נכבדי המוסלמים המרוקאים ובעלי ההשפעה :

היה במקנאס ערבי אחד "שריף". והיה פרא אדם ואכזרי ושונא יהודים ושמו "מאמון". מדי פעם היה נכנס

למלאח, גוזל וחוטף, רודף אחר נשים בתולות וכל מי שנתפס בידו, הוא מכה אותו (לניזיני, 1986, עמ' 25)

ובנוסף לתמונות המבישות הללו של דיכוי ורדיפה, מופיעה לאחר מכן תיאור של היהודים במרוקו כקבוצת קבצנים החיים בשולי החברה. האירועים עוברים ממקום למקום בליווי קבוצת קבצנים: מביתו של רב יהודי מרוקאי המטפל בחולים, דרך השתתפות בברית מילה של ילד קטן, לחתונה, ואז לחלוקת חיטה, בגדים ובדים, עד להגעה לפתח בית הכנסת כדי לקבל נדבות מהמתפללים. בסצנות אלה אנו חשים את מידת העוני והבורות ואת השקיעה בעולם של נחשלות וניווון תרבותי שסובלים מהם היהודים במרוקו.

כתוצאה מכל הלחצים העזים הנובעים מצורות הרדיפה והעוול שסבלו מהם היהודים במרוקו, כפי שתוארו על ידי הממסד השולט בישראל, נותר במוחו של זאיש רק הצד השלילי והאפל של המרוקו, ולא גן עדן.

וכאן מסתיימות שתי שלבי השינוי, ו"זאיש" מוכן להשתלב בחברה החדשה, לאחר שנשלל ממנו הכל והפך לאדם ריק, מבולבל וחסר רצון. המחזה מסתיים בסצנה הדומה כמעט לסצנת הפתיחה, אך עם הבדל אחד: זייש הראשון היה מזרחי באופיו ובדרכו, מזרחי בלב ובנפש, ואילו כעת השתנה המצב :

ראש המקלה: (לזייש) אתה יכול להמשיך.

זייש: ...סיימתי.

ראש המקהלה: סיימת? עדיין לא, עוד פרט אחד קטן. (קורא החוצה)

פקיד! (הפקיד נכנס) הוא שלך. (הוא יוצא)

פקיד: (נעמד מול זייש, ופותח תיק) שם משפחה ושם פרטי" (לניזיני, 1986, עמ' 25)

וסוף המחזה לא כלל שום רמז מפורש לגבי מה יעלה בגורלו של זאיש, האם זאיש "עבר את תהליך ההמסה"? או שמא התנגד ועמד על שלו? המחבר השאיר את הדלת פתוחה לכל ההשערות האפשריות. אך הסצנה האחרונה מסייעת במידת מה להגיע לסוף המציאותי: שם מופיעים חברי הלהקה כשהם חוזרים על שמותיהן של כמה משפחות יהודיות ממוצא מרוקאי, דבר המרמז כי תהליך ההמסה והטשטוש של הזהות היהודית המזרחית לא היה ולא יהיה מוגבל ל"זאיש לבדו, אלא כל בני קהילתו וכל היהודים ממוצא יהודי מזרחי

המקהלה

: עמר אסולין דנינו

אוחנה וטולידנו

אילו בן-עלי בוסקילה

ששון בן-עבי ואזאנה

בן הרוש מאמאן חליוואה

בן-חמוס גבאי בן-דוסה

עתייה ועקנין ברדוגו

בן-סעדיה מרציאנו (לניזיני, 1986, עמ' 25)

ומכיוון שהם מתייחסים ליהודי מרוקו מתוך תפיסה שהם נחשלים ופרימיטיביים יותר, ואין להם פוטנציאל להתקדמות והתפתחות, הם נוקטים תמיד בגישה שתלטנית כלפיהם ומציבים את עצמם כאפוטרופוסים על אורחות חייהם השונות. ואולי ניסיונות אלה לקרוא לשינוי מאפייני הזהות התרבותית הייחודית של יהודי מרוקו הם אחת משיטות שליטה אלה, שמטרתן המוצהרת היא לדחוף את יהודי מרוקו קדימה להתפתחות, אף כי בפועל הן מכוונות לערער את יסודות

המציאות התרבותית של קהילה זו. (حمودي، الحنين إلى ارض الرافدين في روايات العراقيين اليهود في المهجر، 2019،

صفحة 302)

שלמה בן עמי אומר בהקשר זה: "אינני סבור שהמילה 'גזענות' מתאימה למציאות הישראלית.

תהליכי ההפליה החברתית, ואפילו העדתית, אינם מגיעים לרמה של גזענות. אך קיים כאן תהליך של אפוטרופוסות.

אולי ניתן לראות בה אפוטרופוסות קולוניאלית, או ניאו-קולוניאלית.

יש כאן הנחה האומרת: האחרים, הזרים, אינם מבינים את שפת הדיאלוג שאנו משתמשים בה. ויש כאן תרבות פוליטית

של דור שביצע את תהליך הקליטה, ועדיין לא ויתר על מעמדו זה. הוא ממשיך כל העת לבצע תהליך של קליטת

האחרים, ומלמד אותם ללא הרף (שוחט, 1999, עמ' 98)

מכאן אנו רואים כי הממסד השולט בישראל מאמין באחת מתאוריות הסוציולוגיה, שהסבר עליה הופיע בפתחת

המחזה, בנוגע לסיווג קבוצות אנושיות, ופורסמה על ידי הסוציולוג האמריקאי לואיס הנרי מורגן, בספרו "החברה

הקדומה" משנת 1877, ציין כי: "ניתן לסווג את השבטים והעמים", בעבר ובהווה, לשלושה סוגים: "פראיים", "ברברים"

ו"מתורבתים". אלה הם שלבים שונים במסע ההתקדמות החומרית... והן שלבים הקשורים זה לזה ברצף טבעי ובלתי

נמנע במסע ההתקדמות האנושית... והוא סבור כי האדם המתורבת עולה ללא ספק על הברברי והפראי בהווה ובעבר

(,ناظم،، 1986، صفحة 45)

ואין ספק כי אמונתה של הממסד השולט בישראל בתיאוריה זו היא שהובילה אותו להאמין כי תרבות יהודי מרוקו

היא תרבות פרימיטיבית ונחשלת, שאינה מגיעה בשום פנים ואופן לרמה של התרבות השלטת בתוך החברה הישראלית,

בעלת האופי המערבי, לכן הם החליטו לשלול מיהודי מרוקו את תרבותם בטענה כי הדבר יסייע להם להשתלב

ולהתאחד בקלות בתוך החברה החדשה.

אך מדוע הם גזרו על תרבות יהודי מרוקו שהיא נחשלת? ייתכן שהדבר נובע מכך שהם השתמשו בקריטריונים ובכלים

של התרבות המערבית השלטת בחברה הישראלית כדי לשפוט אם התרבות היהודית המרוקאית היא פרימיטיבית או

לא. זוהי גישה שגויה, לאור ההבדל הברור בין שתי התרבויות, והתוצאה הייתה לרעת יהודי מרוקו.

כיום, הרוב המכריע של חוקרי הסוציולוגיה נוקט בגישה שונה מזו של "מורגן" בתיאוריה הקודמת, שכן הם מדגישים כי אם מתארים תרבויות כפרימיטיביות, אין זה משום שהן נמצאות בשלב שתרבויות מתורבתות עברו כבר לפני אלפי שנים, אלא משום שהן מתאפיינות בתכונות ובמאפיינים מסוימים השונים מאלה הקשורים למושג "מתורבת". המאמץ להוכיח את הטענה הציונית כי ישראל היא כור היתוך לקבוצות היהודיות המהגרות אליה, שבו נמסים כל ההבדלים והשוני, השלכות שליליות שהשפיעו לרעה בתוך החברה הישראלית, במיוחד על היהודים הספרדים, שהפכו למעין יצורים מעוותים וחסרי תווים, לאחר שנשללו מהם תכונותיהם היהודיות המזרחיות הפנימיות והחיצוניות, ונכפה עליהם לאמץ תרבות מערבית שאינה מבטאת אותם ואינה תואמת את טבעם. והתחילו ללוות אותם רגשות מסוימים שליוו את היהודי הגטאי, כמו תחושת הזרות, הגלות, הנחיתות, שנאת העצמי ובוז לסביבה שבה גדל, ודחייה של המנהגים והמסורות שגדל עליהם בשל הבורות והכניעות שהם נושאים בחובם.

כאילו על היהודים הספרדים בישראל לעבור את כל השלבים שעבר היהודי הגייטה במזרח אירופה, לחוש את כל הרגשות הכואבים שליוו אותו, ולשנוא את זהותם כמו שהוא שנוא אותה, ושהיחסים שלהם יהיו שליליים כלפי העבר שלהם וכלפי המדינה שקיבלה אותם, בדיוק כמו היהודי הגטאי, ורק כך ניתן יהיה לקלוט אותם ולקבל אותם בתוך החברה הישראלית. ואחרי כל זאת, מתברר כי החברה הישראלית לא הייתה בשום פנים ואופן "כור היתוך" כפי ששאפה הציונות, אלא הפכה ל"כור קיפוח" תרבותי וחברתי, במיוחד עבור היהודים הספרדים ובראשם יהודי מרוקו.

סיכום:

"המחקר הגיע למסקנה כי הצעירים היהודים המרוקאים, כמו שאר היהודים הספרדים, נחשפו לטבח תרבותי בתוך הקיבוצים, כאשר תהליך זה נועד לטהר את הצעירים הללו מכל אופי דתי ומכל מנהג או מסורת הקשורים לעבר, אשר בעיני מוסדות הקליטה הוא עבר מתועב שיש לנתק ממנו כל קשר, ולכפות עליהם לאמץ דפוסים"... התנהגותיים חדשים התואמים את החברה הישראלית, גם אם הדבר הוביל לאובדן זהותם, עצמיותם ותחושת ריקנות נפשית וניכור תרבותי. בסופו של דבר, החברה האשכנזית לא קיבלה אותו, והוא לא הצליח לשוב לקהילתו הישנה לאחר שאימץ את התרבות האשכנזית, תכונות שנקשרו לאישיות היהודית הגולה האירופית. וזה מה שדחה יהודים רבים ממרוקו לחפש בזיכרונות העבר את זהותם ואת עצמם האבודים, ויש מי שלא הסתפק בצלילה למעמקי זיכרונותיו

והחליט לנסוע למרוקו במסע שיבה לשורשים בתקווה שימצא את מה שהוא מחפש. המצב שאליו הגיעו יהודי מרוקו בישראל שונה מחייהם השקטים במרוקו; אם המציאות הישראלית המרה דחפה את יהודי מרוקו לחפש אחר שורשיהם, עברם וזהותם האבודה, הרי שבמרוקו הם השקיפו אל העתיד; שכן זהותם הייתה ברורה ושורשיהם היו איתנים בתוך החברה המרוקאית, ולכן לא היה להם עניין לחפש בעבר או אפילו בהווה, אלא כל שאיפתם התמקדה בעתיד, בממלכת הגאולה העתידית.

– המחזה הוכיח את כישלונה של התנועה הציונית בהשגת רוב העקרונות והמטרות שאליהן קראה, שכן היא לא הצליחה להקים מדינה יהודית "אלא הקימה מדינה ליהודים" בעלת אופי חילוני, כמו כן, תוצאות מאמציה להגשים את עקרון קיבוץ גלויות הביאו לתוצאות הפוכות, ובמקום זאת הפך קובץ ניגודים "היא לא הצליחה להתיך את הסתירות וההבדלים בין הקבוצות המהגרות אליה, כמו כן, מאמצייהן של המוסדות הישראליים השונים ליצור תרבות יהודית אחת ואישיות ישראלית ספורית הובילו להפיכתה מ"כור היתוך לכור קיפוח", שבו איבדו העדות היהודיות המהגרות, ובמיוחד הספרדיות, את זהותן ואת המורשת התרבותית שלהן, ורוב חבריהן הפכו ליצורים אנושיים מעוותים ללא אישיות מובחנת, ובכך לא הצליחה התנועה הציונית ליצור לישראל תרבות יהודית ייחודית או אופי פולקלורי אחיד, אלא נוצרו בה תרבויות שונות ליהודים. ואין זה מעיד על עושר תרבותי, אלא מהווה עובדה מובהקת לכישלונה ולחולשתה של התנועה הציונית.

המקורות

- الشامي, ر. (1986). *الشخصية اليهودية الاسرائيلية والروح العدوانية*. الكويت: عالم المعرفة.
- الشامي, ر. (1994). *القوى الدينية في اسرائيل*. الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب.
- جلادي, ج. (1998). *اسرائيل نحو الانفجار الداخلي*. عمان: دار الببادر.
- حمودي, ش. ف. (2007). *يهود الشرق في ادبيات يهودا بورلا יהודי המזרח ביצירות יהודה בורלא* *Al-Adab Journal*, 79, 19-31.
- حمودي, ش. ف. (2019). *الحنين إلى ارض الرافدين في روايات العراقيين اليهود في المهجر*. *lark*, 11(4), 293-316.
- م. م. غدير. (1988). *الادب العبري والصراع الطائفي في اسرائيل*. *مجلة الزهراء*, 100 - 123.
- محمد خليفة حسن. (1988). *الحركة الصهيونية طبيعتها وعلاقتها بالتراث الديني اليهودي*. القاهرة: دار المعارف.
- منى، ناظم. (1986). *المسيح اليهودي ومفهوم السيادة الاسرائيلي*. عمان: مؤسسة الاتحاد.
- لניזיני, ד'. (1986). *הזיות קמות במזרח יומנו של במאי*. ירושלים: הוצאת ראובן מס.
- שוחט, א'. (1999). *המהפכה המזרחית: שלוש מסות על הציונות והמזרחיים*. ירושלים: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.
- שטאל, א'. (1984). *ספרדים ובני עדות המזרח בספרות העברית*. תל אביב: הוצאת מרכז ההדרכה לספריות ציבוריות.

- HAMOODY, P. D. (2025). MANIFESTATIONS OF ZIONISM IN THE THEATRICAL PRODUCTIONS OF MOROCCAN JEWISH WRITERS. *International Journal of Humanities and Educational Research*, 7(4), 1 - 32. doi:http://dx.doi.org/10.47832/2757-5403.33.1
- Shaked, G. (April 1993). Hebrew writers, A general directory. *The Institute for the translation of Hebrew Literature*, 98 - 134.

References

- Al-Shami, R. (1986). *The Israeli Jewish personality and the aggressive spirit*. Kuwait: Alam Al-Ma'rifah.

- Al-Shami, R. (1994). *Religious forces in Israel*. Kuwait: National Council for Culture, Arts and Letters.
- Gladi, J. (1998). *Israel toward internal explosion*. Amman: Dar Al-Bayader.
- Hamood, S. F. (2007). Jews of the East in the literature of Yehuda Burla (יהודי המזרח ביצירות יהודה בורלא). *Al-Adab Journal*, 79, 19–31.
- Hamood, S. F. (2019). Nostalgia for the land of Mesopotamia in the novels of Iraqi Jews in exile. *Lark*, 11(4), 293–316.
- Ghadeer, M. M. (1988). Hebrew literature and sectarian conflict in Israel. *Al-Zahraa Journal*, 100–123.
- Hassan, M. K. (1988). *The Zionist movement: Its nature and its relationship to Jewish religious heritage*. Cairo: Dar Al-Maaref.
- Nazim, M. (1986). *The Jewish Messiah and the concept of Israeli sovereignty*. Amman: Al-Ittihad Foundation.
- Lanizini, D. (1986). *Visions arise in the East: A director's diary*. Jerusalem: Reuven Mass Publishing House.
- Shohat, E. (1999). *The Mizrahi revolution: Three essays on Zionism and Mizrahim*. Jerusalem: Alternative Information Center.
- Shtal, A. (1984). *Sephardim and Oriental Jewish communities in Hebrew literature*. Tel Aviv: Public Libraries Training Center Press.
- Hamood, S. F. (2025). Manifestations of Zionism in the theatrical productions of Moroccan Jewish writers. *International Journal of Humanities and Educational Research*, 7(4), 1–32. <https://doi.org/10.47832/2757-5403.33.1>
- Shaked, G. (1993, April). *Hebrew writers: A general directory* (pp. 98–134). The Institute for the Translation of Hebrew Literature.